

CASTELLS, GUÀRDIES I TORRES DE DEFENSA

Albert BENET i CLARÀ

Per documentar aquesta part dedicada a les fortaleses anteriors a l'any 1000 hem elaborat una relació de tot tipus de construccions defensives que apareixen en la documentació. A partir d'aquesta relació hem confeccionat un mapa on hem ubicat els diversos tipus de fortaleses documentades amb un símbol corresponent al tipus de fortalesa i un número d'identificació, segons el que té en la relació, si bé aquí, per raons d'espai, no publiquem.

El primitiu sistema defensiu

Fins a l'ocupació de la ciutat de Barcelona el sistema es basava principalment amb l'ocupació d'una ciutat amb unes muralles romanes que poguessin resistir els atacs de l'enemic, juntament amb un conjunt de castells i guàrdies que permetessin detectar i avisar del perill, ensems que controlaven i dificultaven el progrés de l'exèrcit invasor, mai no estaven preparats per impedir l'entrada de l'enemic, sempre molt més nombrós que els possibles defensors d'un castell, que hem de suposar construïts amb materials molt dèbils i de dimensions reduïdes. Només les muralles de les antigues ciutats romanes que les havien conservades en

bon estat, servien per parar les tropes enemigues i protegir els seus habitants i els que s'hi poguessin refugiar. Així es pot veure com les incursions sarraïnes acaben davant dels murs de la ciutat de Barcelona, o en els de la de Girona i, les profundes, en els de la de Narbona.¹ Poques vegades els exèrcits invasors aconseguiren assaltar una d'aquestes ciutats, l'única vegada de la qual no hi ha dubte que ho aconseguiren, fou l'any 985 quan la ciutat de Barcelona fou assaltada per al-Mansur. La resta, són informacions més o menys ambigües, i no semblen pas reals.

Així el domini d'una ciutat implicava el control d'una gran extensió de territori al seu entorn. Amb la caiguda de Narbona la frontera s'estengué fins als Pirineus, amb el pas de Girona al domini carolingi els límits s'establiren als peus del Montseny, amb la repoblació de la ciutat d'Ausa els dominis carolingis a l'interior arribaven al riu Llobregat i la conquesta de Barcelona significà els trasllats dels límits del Montseny al Llobregat per la costa. Per l'altra banda els fracassos davant de Tortosa i Osca impedí el trasllat de la frontera al riu Ebre.

Sobre la situació de la xarxa defensiva entorn de les ciutats se'n té molt poca informació en el moment de la conquesta. Unicament se sap que quan la ciutat d'Ausa fou repoblada a partir del 798 es fortificaren en els castells de Cardona i Casserres i altres fortaleses de feia temps desertes. Quan l'any 801 el rei Lluís el Piadós conquistà la ciutat de Barcelona, el seu pare, l'emperador Carlemany, posà sota la seva protecció els gots i hispans de la ciutat de Barcelona i del castell de Terrassa. I, segons un historiador musulmà, quan la ciutat de Tarragona caigué en mans del comte Sunyer l'any 941-942, també passaren en el seu poder altres ciutats importants i castells.

Voler destriar el moment en què el territori català es fortificà, és entrar en un terreny encara del tot verge, car només les ciutats romanes són les que proporcionen informació sobre l'organització de la defensa a partir de la crisi que representaren les invasions del segle III que motivà que la majoria es fortifiquessin per prevenir noves incursions. No obstant, de poc serviren unes muralles sense una bona xarxa de castells i guàrdies. Per tant, sens dubte, existiren unes bones xarxes de torres de defensa que havien de controlar les principals vies de comunicació, sense

1. Millàs i Vallicrosa, Josep Maria: *Els textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya carolingia*, «Quaderns d'Estudi», XIV, Barcelona, 1922, pp. 125-161, amb el mateix títol i autor han estat publicat els textos i la traducció per l'Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1987, si bé acaba a l'any 856.

que hom pugui determinar si la comunicació es feia de torre en torre o bé amb la tramesa de missatgers, la qual cosa no requeria una densitat tan elevada de guàrdies com hi hagué a l'Alta Edat Mitjana. Encara que són pocs els casos que han perdurat restes d'aquests edificis, més endavant assajarem de destirar entre els castells medievals, les possibles fortaleses anteriors a la conquesta musulmana, tant en la documentació com en la toponímia i en les restes dels edificis conservat.

Fins i tot, és probable, que arran de la crisi del segle III, el temor a una repetició, creés l'ambient propici per una probable restauració de les muralles d'antics *oppida* ibèrics, més o menys romanitzats, ja que sovint s'utilitza aquest mot per anomenar antics llocs d'assentament ibèric amb pervivència en època romana dels quals no es té notícies que obtinguessin l'estatut de *civitas*, encara que s'utilitza aquest nom per designar el nucli murallat, a part que algun d'aquests *oppida* obtingués l'estatut de ciutat en l'època Alt Medieval, com clarament passà en els casos de Manresa i Roda de Ter, com es veurà més endavant.

També es fa difícil dilucidar si en els setanta-cinc anys en què els musulmans dominaren les terres a l'esquerre del riu Llobregat crearen cap sistema defensiu nou. Semblaria que només aprofitaren o restauraren els antics sistemes defensius romano-visigòtics. No és pas versemblant que en el marge esquerre del Llobregat de la zona interior de Catalunya hi hagués cap guarnició musulmana quan l'any 798 el rei Lluís el Piadós donà l'ordre de repoblar la ciutat d'Osona i organitzar la defensa del territori amb l'establiment de tropes en els castells de Cardona i de Casserres i les altres fortaleses de feia temps desertes, per tant no estaven ocupades per tropes musulmanes. Creiem que fou després de la caiguda de Barcelona i del fracàs de les tropes cristianes davant d'Oscà i de Tortosa, que els musulmans fortificaren la frontera a la dreta del Llobregat-Cardener, i fins i tot, després de la revolta d'Aissó, els anys 826-827, pogueren crear uns establiments més enllà del Llobregat en la zona del Bages i del Baix Berguedà, sense que quedi clar si arribaren a l'Osona i al Ripollès.

No sembla que hi hagi dubte que a principis del segle IX, a banda i banda del riu Llobregat, es creà un sistema defensiu eficaç que havia de controlar els principals punts per on es podia travessar el riu: guals i ponts, si és que d'aquests en quedà algun, i les vies de penetració en els respectius territoris, però amb una variant important pel bàndol musulmà, que no podien confiar amb l'ajut dels habitants autòctons, els cristians que, pocs o

molts, seguien vivint al marge dret.² Per això la línia defensiva que hem reconstruït del riu Segre al Llobregòs i seguint per l'Anoia i el Llobregat, els punts defensius corresponen a establiment de grups musulmans, la qual cosa es veu corroborada pel fet que alguns dels topònims conservats corresponen a noms personals àrabs o berebers, amb el cas simptomàtic del castell de Mediona, nom d'una tribu bereber establerta a al-Andalus.

Els castells cristians d'aquesta etapa són de difícil definició ja que la documentació anterior al govern del comte Guifred és tan minsa, sobretot en la frontera del comtat de Barcelona, que es pot concretar poc més que l'existència del castell de Terrassa, també és de suposar l'existència de la fortalesa de Castellbisbal, ja que l'any 1013 es féu constar que antigament s'anomenava *Bene Vivere*.³ Aquest castell, juntament amb el de Terrassa, controlarien l'accés al Vallès i al Pla de Barcelona a través del pont o el gual de Martorell. Mentre que els altres castells del marge esquerre del Llobregat entre el congost del Cairat i el mar semblen que han de ser posteriors. En canvi és possible que la xarxa defensiva entorn a Sant Llorenç de Munt, de Matadepera a Sant Llorenç Savall, es construï després de la revolta d'Aissó, un cop que els musulmans iniciaren una penetració pel Bages, però tampoc, en aquest cas, no es disposa de cap referència documental, únicament es pot deduir a partir de la creació de diversos establiments defensius musulmans que s'adreçaven al Montcau i, per tant, calia una barrera defensiva per prevenir les possibles incursions sarraïnes per aquest sector. Per altra banda, fora dels anys que els Bages estigué abandonat de les autoritats franques entre la revolta d'Aissó el 826-827 i la repoblació del comte Guifred del Bages, vers l'any 880, és l'únic moment que aquesta barrera defensiva tenia una raó d'existir, ja que després del 880 la frontera quedava molt lluny i no s'hagués creat una barrera defensiva tan densa de fortaleses.

2. *Catalunya Romànica. Anoia*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona (en curs de redacció). En la introducció històrica d'aquesta comarca analitzarem l'existència d'aquest poblament residual a partir de la pervivència de les advocacions d'algunes de les esglésies situades en el marge dret del riu Llobregat-Cardener.

3. Mas, Joseph: *Notes històriques del bisbat de Barcelona*, IX, Barcelona, 1914, doc. 323.

L'organització defensiva del comte Guifred

La situació defensiva de la frontera cristiana canvià radicalment a partir del govern del comte Guifred, el qual portà la frontera a ponent del riu Llobregat-Cardener, que deixava de ser un fronterer. A partir d'aquest moment les serralades i les carenes divisòries de les aigües de les conques fluvials eren els pilars bàsics de la defensa de la nova frontera, ja que els rius Anoia i Foix no servien per establir una línia defensiva en el seu llit, per això foren les respectives serres les que actuaren de límits. Només quan el comte Sunyer conquistà la ciutat de Tarragona s'establí de nou la frontera en un riu, el Francolí, encara que aquest no pogués actuar com a barrera defensiva.

Aquesta nova situació obligà a crear una xarxa defensiva basada en el control dels passos existents en aquests relleus geogràfics. Així a la dret del Llobregat els castells foren molt més nombrosos, ja que calia establir una bona comunicació entre la frontera i la ciutat de Barcelona, a més de servir de protecció dels habitants del territori, tant els nous com els antics, que sens dubte hi havien en el moment de la conquesta.

Encara que, de ben segur, sinó tots, la majoria dels castells documentats en el segle x, foren establerts pel comte Guifred, només tenim confirmació documental dels de Queralt, Tous i Miralles.⁴ Molts dels castells foren una ocupació dels antics establiments musulmans a la dreta del Llobregat, amb algun de nou com el de Queralt, la situació del qual no tindria cap interès amb uns enemics situats a orient, i sí, en canvi, si aquests es trobaven a ponent, la mateixa situació tenien els castells més fronterers: Miralles, Pontons, Sant Martí Sarroca, Marmellar, Castellví de la Marca, Castellet, i els que s'anaren creant a ponent del riu Foix, encara que algun fos un reaprofitament d'una fortalesa musulmana com en el cas de Tamarit, encara que no es documenti fins al segle xi.

Una nova militarització de la frontera

Les devastadores incursions d'al-Mansur i del seu fill Abd al-Malik de finals de segle x i principis de l'xi, motivaren que, a més

4. Benet i Clarà, Albert: *El procés d'independència de Catalunya (897-989)*, Institut d'Arqueologia, Història i Ciències Naturals, Sallent, 1988, pp. 60-61.

de restaurar els nombrosos castells destruïts (cal tenir present que en la campanya de l'any 1003 dirigida per Abd al-Malik se'n destruïren 41), es procedí a ampliar la xarxa defensiva de l'interior amb la creació de castells en termes on fins aquell moment no n'havien. Així, quan és possible, es comprova com abans de l'inici de les incursions amirides es documenten termes sense especificar l'existència de castell, i més tard, aquest es fa present. Casos com aquests són els dels termes dels castells de Sallent, Rubí, Arraona (Sabadell), Nèspola (Rocafort) i, indubtablement se'n poden trobar molts més, si la documentació ho permet, ja que la relació és indicativa d'un camí a seguir.⁵ Encara al llarg del segle XI se'n construïren de nous, però amb un caire més feudal, de protecció contra tots els enemics, cristians o musulmans.

Les defenses

Els musulmans gairebé mai no pretengueren recuperar les terres que se'ls havien pres, tenien un interès especial en evitar que els cristians fossin massa forts en homes i en defenses, per això, sempre que la situació interna ho permetia, enviaven expedicions armades de càstic que ho arrasaven tot, i s'emportaven les persones i els objectes de valor transportables. Així l'enemic cristià havia de preocupar-se de repoblar el territori i de refer les defenses i no podia dedicar-se a prendre les terres dels musulmans o saquejar-les. Aquesta situació motivà que en el sector cristià i, segurament, en el musulmà, que es desenvollessin tot tipus de sistemes defensius: muralles de ciutats antigues, poblats ibèrics enlairats o aptes per la defensa, tot tipus de castells i fortaleses romano-visigodes, i tota classe de castells construïts expressament, ja de fusta, de tàpia o de pedra i calç. Tot això acompanyat d'una bona xarxa de guardies i guardioles, juntament, segons els llocs, amb torres establertes en propietats privades. Tot era vàlid a l'hora de defensar-se de l'enemic, encara que fora de les muralles de les ciutats romanes o dels antics *oppida* ibèrics

5. Encara que inicialment sembli que és pura casualitat que la documentació només es faci constar el terme del lloc i més tard s'hi afegixi l'existència d'un castell, hem comprovat en diversos casos ben documentats que inicialment no estan organitzats amb termes militaritzats, encara que això no impedis l'existència d'algun castell, com és el cas d'Artés on hi havia una fortalesa romano-visigòtica, però no s'organitzà com a terme de castell fins a finals de segle XI, un cas semblant seria el del castell de Torroella, en el terme de Santa Eulàlia de Riuprimer.

poc podien fer per protegir la vida dels habitants del territori, i en aquesta situació, la millor defensa era la fugida i un refugi amagat.

Les ciutats

En el moment en què la frontera entre cristians i musulmans es traslladà al riu Llobregat-Cardener les ciutats romanes que tenien muralles aptes per la defensa eren les de Girona i Barcelona, mentre que les d'Empúries estarien en una situació molt precària, si bé es feien servir, encara que posteriorment s'abandonaren. Les antigues ciutats d'*Iluro*, *Betulo*, *Ausa*, *Bacasis*, *Ruscino*, *Elna*, *Libica*, *Sigarra*, *Iesso*, *Aesso*, *Setelsis*, ja no es restauren com a tals, algunes crearen algun barri o *vicus*, com *Betulo*, *Ausa*, encara que també aparegué un *vicus Urgellensis*, no sembla pas que *Urgellia* tingués estatut de *civitas*, si bé fou centre d'un bisbat en època visigoda, per tant seria un *oppidum* ibèric més o menys romanitzat. El mateix cas segurament és el *vicus* de Ceret al Vallespir. Un cas a part és el de la ciutat de Tarragona, capital de província en època romana, i seu metropolitana eclesiàstica fins a la invasió musulmana, sembla que la greu destrucció que sofrien en el moment de la invasió li feren perdre la important funció que tenia anteriorment a favor de Tortosa. Fins l'any 942 estigué en mans musulmanes i, després d'un petit període de domini cristià, a partir del 966 quedà abandonada fins a finals del segle XI, quan es féu una primera repoblació.

Les ciutats alts medievals en el territori dels comtats catalans foren molt poques, les antigues ciutats romanes de Barcelona, Girona i Empúries, i les de Roda de Ter i de Manresa, que foren creades davant de la impossibilitat de restaurar les antigues ciutats romanes d'*Ausa* i *Bacasis*, aleshores es restauraren els antics *oppida* molt més aptes per a la defensa que unes ciutats, segurament sense muralles, situades en indrets massa planers.⁶

Existeixen altres referències de ciutats com les d'Olèrdola, Ciutat (Castellciutat),⁷ Lliminiana i Oristà, però corresponen a antics

6. Benet i Clarà, Albert: *Història de Manresa. Dels orígens al segle XI*, Manresa, 1985, pp. 33-46. *Catalunya Romànica II Osona I*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1984, pp. 28 i 56-58.

7. Baraut, Cebrià: *El lloc de Ciutat, primitiu nucli urbà de la Seu d'Urgell, d'època romana a la fi de l'Edat Mitjana*, «Urgellia», 8, La Seu d'Urgell, 1986-1987, pp. 483-492. Els possibles orígens romans de la ciutat d'*Urgellia* no estan gens clars, i no s'ha conservat la més mínima inscripció romana.

oppida les muralles dels quals s'haurien restaurat, si bé es trobaven en termes de castells o només servien de referència, encara que sovint tinguessin una de les característiques de les ciutats alt medievals, que era l'existència d'un gran terme, però mai no apareix de forma permanent l'expressió de: «terme de la ciutat de...» com en els casos de Manresa i Roda de Ter.

Castells antics

En el moment de l'ocupació del territori per part de les tropes musulmanes segurament que només s'establiren guarnicions en les ciutats romanes que tenien unes muralles que garantissin la seguretat de les tropes. A més de les ciutats de Girona i Barcelona, només es coneix l'existència d'una guarnició a la Cerdanya a la ciutat de Llívia.⁸ Després, a partir del moment que els cristians travessaren els Pirineus i s'establiren al marge esquerre del Llobregat-Cardener calgué organitzar una bona defensa del territori i no només de les ciutats, aleshores fou el moment, per ambdós bàndols, de restaurar els antics castells romano-visigots que per la seva situació poguessin servir per controlar les incursions enemigues pels respectius territoris. La dificultat per destriar quins foren els castells antics reutilitzats per musulmans i cristians és molt gran, ja que les construccions militars romanes no és un tema massa estudiat pels arqueòlegs d'aquest període, però l'arqueologia i la toponímia poden aportar alguna informació, a més de la documental.

L'existència de castells que en el moment de la conquesta del territori per les tropes carolíngies es consideraven antics està testimoniada l'any 798, quan se citen fortaleres de temps desertes i els castells de Cardona i Casserres, l'any 801 Carlemany s'adreça als habitants de Barcelona i als del castell de Terrassa. Per tant aquests tres castells havien de ser d'època romano-visigòtica, amb l'únic dubte de l'ubicació del de Casserres, si al Berguedà o a l'Osona.

L'arqueologia proporciona notícies d'algun castell romano-visigot reaprofitat en l'Edat Mitjana. En primer lloc tenim el castell de Tona a l'Osona, amb postures controvertides, però el lloc

8. Delcor, Maties: *Estudis històrics sobre la Cerdanya*, Ed. Barcelona, Barcelona, 1977, pp. 45-51. Encara que el nom de *Libyae fines* pugui correspondre a Libia del nord d'Àfrica com se cita en altres parts de l'obra, en canvi el de *Cerritanensem oppidum* no deixa gaires dubtes que correspongui a la Llívia de la Cerdanya.

i les restes arqueològiques i la forma de la torre fan decantar la nostra opinió cap un castell antic reutilitzat en la repoblació del territori.⁹ Més clar és el cas del castell d'Artés, situat en un puig on s'han trobat tres làpides romanes i una església i una necròpolis paleocristiana, que tot plegat confirma l'ocupació del puig entre els segles II al VII. Mentre que l'edifici, de planta rectangular, està envoltat en gran part per dependències romàniques, i encara que s'ha atribuït la seva construcció al segle X, és del tot inversemblant que en aquell moment es construís un edifici tan sòlid i tan perfecte, a més, amb la particularitat que el terme d'Artés no es constituí amb terme de castell fins a finals del segle XI.¹⁰ Creiem que si es poguessin comprovar arqueològicament, molts dels castells alt medievals que tenien una torre de planta quadrada o rectangular, es podria ampliar considerablement aquesta llista, ja que no fou fins a partir del segle XII que les torres dels castells no es construïren amb formes quadrades o rectangulars.

També la toponímia pot proporcionar alguna dada sobre l'aprofitament de castells antics en el moment de l'ocupació del territori. Així es pot considerar com a castells romano-visigots els anomenats Castellvell o Castellví, sempre i quan no tinguin un Castellnou que els complementin, com en el cas del Castellvell de la ciutat de Barcelona. Els castells que portaren aquest nom són els de Castellví de Rosanes al Baix Llobregat i el de Castellví de la Marca a l'Alt Penedès, els quals no tenen cap altre castell en el seu terme que rebí el nom de Castellnou. A més en el cas de Castellví de Rosanes els seus antecedents romans semblen confirmats.¹¹ Existí un Castellví a la Pobleta del Bellveí al Pallars Jussà, si bé no es documenta abans de l'any 1000. També havia de correspondre a un castell antic el que es documenta el 2 de desembre del 834 om a *Castellum fractum*, també ho deuria ser el castell de Perelada que l'any 844 es fa constar que abans s'anomenava *castro Tolon*.

Intuïm que alguns dels castells que en el moment de l'ocupació del territori reberen el nom de sant podien ser antics castells, no podem concretar si romano-visigòtics, o forteses construïdes pels propis cristians que habitaven el territori abans de l'ocupa-

9. Pladevall, Antoni: *Tona, Mil cent anys d'història*, Eumo Editorial, Vic, 1990, pp. 43-45.

10. Benet, Albert, i Ferrer, Llorenç: *Artés. Societat i economia d'un poble de la Catalunya Central*, Ajuntament d'Artés, 1990, pp. 29 i ss.

11. *Els castells catalans*, vol. I, Ed. Dalmau, Barcelona, 1967, p. 351.

ció carolíngia o comtal, però en època visigòtica ja existia el consum de donar nom de sants als castells.

La documentació també proporciona algun detall que permet deduir que un castell determinat era antic, i si això es diu el segle x, és del tot probable que es refereixi a una construcció romano-visigòtica. Un cas concret és el del castell de Marro situat inicialment en una elevació propera a la muntanya de Sant Jeroni, a la serralada de Montserrat, ja que quan aquest fou venut l'any 942 el seu terme començava a la porta antiga del castell,¹² no obstant també podria tractar-se d'un castell musulmà reutilitzat.

En la relació de tipus de fortaleses hem agrupat sota la denominació de *castello* les referències de: *castelo*, *kastellum*, *castello*, *castel*, *chastelo*, *castellum*, *castelle*, *castellogone*, *castulo*, *castellarillo*, *castella*, car creiem poden proporcionar alguna indicació sobre el motiu pel qual se'ls donava aquesta denominació i no la de *castrum*. De forma semblant ho hem fet amb els que es poden agrupar com a *castilione*. Els diccionaris i glosaris de llatí medieval no aclareixen res, o consideren *castellum* com a sinònim de *castrum* i *castellio/castelione* com a castell petit. Aquestes definicions no concorden pas amb els topònims recollits. Entre els aplegats com a *castello* se n'hi troben alguns que sens dubte tenen una ascendència romano-visigòtica: *Castellum fractum*, Castell Rosselló i el de Terrassa. Una altra particularitat és que són diversos els *castella* que no es transformaren en castells terminats i fins i tot que s'ignora les seves vicisituds i la seva ubicació. El topònim *castillone* sembla que ha de correspondre a un diminutiu de *castello* i no de *castrum*. Malgrat la falta de coherència entre algunes referències de *castell* no sembla pas que sigui un simple sinònim de *castrum*, sinó que més aviat es nota una tendència a utilitzar-los per fortaleses preexistents, fossin romano-visigòtiques o musulmanes, sense deixar de considerar que en alguna referència concreta *castello* sigui sinònim de *castrum*. No obstant, caldrà aprofundir més en aquesta suposició.

També s'aprofitaren per transformar en fortaleses, altres construccions antigues, sobretot els sepulcres romans de dimensions considerables, però el fet que gairebé sempre es trobaven en llocs poc aptes per la defensa, s'aprofitaren més per fer torres de defensa de masos que no pas castells. El cas més clar d'aquest tipus

12. Marca, Petrus: *Marca Hispanica*, París, 1688, apèndix 78.

d'aprofitament per a un castell és el de Vic o dels Montcada, el qual fou construït reutilitzant un antic temple romà de la ciutat d'Ausa.¹³

Castells alt medievals

Els castells situats al marge esquerre del riu Llobregat-Cardener poden ser classificats com a carolíngis, encara que no tots, i els del marge dret com a comtals. Però és difícil concretar si tots els que apareixen en el marge esquerre són carolíngis, la documentació en confirma molt pocs i l'arqueologia no sembla que pugui destriar entre un castell construït el segle IX d'un altre del segle següent, ja que no està clar que es produís cap canvi constructiu fins entrat el segle XI.¹⁴ Tampoc es pot afirmar que els forats rodons deixats a la roca en llocs enlairats corresponen a castells o guàrdies del segle IX o X, ja que és possible que aquest tipus de construccions de caràcter precari continués molt més enllà dels segles X i XI.

Tampoc gosem afirmar que les torres quadrades conservades en algun castell, que no corresponen a una construcció romànica ni gòtica, ha de ser del segle X. Probablement, els pocs castells construïts els segles IX-X que van sobreviure a les incursions amirides de finals del segle X i principis de l'XI, foren totalment enderrocats per reconstruir-los de bell nou, ja que, excepte els d'origen romano-visigot, no es podien aprofitar, per haver estat construïts amb materials molt precaris: fusta, rebla o tàpia, i, per això, només han quedat els forats a la roca, quan les noves construccions no els cobreixen totalment.

Les guàrdies i guardioles

Una bona xarxa defensiva necessita poder transmetre ràpidament la informació sobre les possibles incursions a la frontera a fi de prevenir la defensa o la fugida general, segons convingués.

13. *Catalunya Romànica III Osona II*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1986, pp. 787-796.

14. Riu, Manuel: *Probables huellas de los primeros castillos de la Cataluña carolingia*, «San Jorge», 47, Barcelona, juliol 1962. Aquest és un intent de reconstruir un conjunt defensiu carolíngi a partir dels forats deixats en la roca per unes construccions antigues en el lloc anomenat «el Castellot», a Viver. Amb tot es fa difícil concretar si correspon a un castell del segle IX.

Aquesta informació es transmetria mitjançant senyals sonors, més que no pas lluminosos, o els dos al mateix temps. Com que els castells no cobrien tota la ruta que havia de seguir els senyals, aleshores, en punts enlairats, es construïen torres, la majoria de fusta, que tenien la doble funció de guardar uns passos determinats i transmetre la informació que rebien, per la qual cosa eren anomenades guàrdies o guardioles.

Aquest tipus de construcció és difícil de documentar pel fet que gairebé mai no es fa constar en la documentació sobre castells, ni es comprèn ni es venen. La informació s'obté a partir de les afrontacions en les alienacions de castells o de béns, i en les delimitacions de termes, que generalment segueixen les carenes de les muntanyes on es trobaven ubicades aquestes fortaleses. Malgrat les dificultats hem pogut reconstruir la major part de la xarxa defensiva que connectava la frontera, des de l'Anoia a l'Osona travessant el Bages.¹⁵ També aquí hem pogut documentar l'eficàcia d'aquesta xarxa. Així en la incursió que l'any 999 féu al-Mansur per terres del Bages, els habitants de la ciutat de Manresa foren informats amb temps que s'acostava un nombrós exèrcit sarraí, la qual cosa els permeté de recollir els objectes de valor, guardar-los en lloc segur i amagar-se en els boscos propers. Malgrat que al-Mansur féu enderrocar l'església de la ciutat de Manresa i possiblement la mateixa ciutat, i es perderen moltes escriptures per haver-se cremat, no consta que morís ningú, car entre la documentació posterior no es conserva cap testament ni donacions de marmessors. Es podia perdre la casa i el poc i pobre mobiliari, però se salvava la vida i els objectes de valor. Aquesta era la principal funció de les guàrdies.

A canvi d'aquesta seguretat els habitants del terme estaven obligats a fer guaita en les guàrdies del terme, com consta que l'any 916 ho estaven els habitants de la ciutat d'Empúries. Fou més endavant que aquesta obligació degué assumir-la el castlà o feudatari del castell a canvi d'un cens en metàl·lic o en espècies, com es comprova en els capbreus de segles posteriors.

15. Benet i Clarà, Albert: *Història de Manresa. Dels orígenes al segle XI*, Manresa, 1985, pp. 160-163, per la part corresponent des de l'Anoia al Pla de Bages i per la continuació: Benet, Albert, i Ferrer, Llorenç: *Ibidem*, pp. 48-50. En el capítol dedicat a l'organització de la defensa reconstruïm la ruta des del Pla de Bages fins al castell d'Oló. D'aquí la via passava per unes Guardioles situades prop de Sant Feliu de Terrassola i cap a l'anomenada Guàrdia d'Osona en la serra de la Guàrdia en els límits de Santa Maria d'Oló i Santa Eulàlia de Riuprimer.

Les torres i torroelles

La xarxa de castells i guàrdies transmetia la informació a través dels termes, però, sovint, aquesta no arribava a tots els racons del terme, ja que en aquests segles el poblament era eminentment dispers, aleshores propietaris rics construïen torres en els seus alous per a una millor seguretat. Aquestes fortaleses podien ser únicament per protecció pròpia, però també podien connectar amb d'altres torres i, així, transmetre la informació per indrets on la xarxa pública no hi arribava. El fet de ser unes construccions privades formaven part dels alous venuts i algunes vegades donaven nom al mateix alou i, sovint, acompanyat del nom del propietari. En algun cas, com el de la torre de Freixa, a Piera, documentada l'any 954, havia de ser construïda comunitàriament pels pobladors establerts en l'alou, si bé amb el temps es convertí en un castell,¹⁶ segurament que en el marge dret del Llobregat-Cardener les torres comunitàries foren més abundoses que en el marge esquerre, però les informacions corresponen als segles posteriors.

Encara que hem localitzat la majoria de les torres i torroelles del Pla de Bages dels segles X i XI, no hem aconseguit identificar cap edifici que correspongui a alguna de les torres d'aquest conjunt de fortaleses,¹⁷ per la qual cosa suposem que serien construïdes amb materials molt precaris com les mateixes cases, de les quals tampoc en coneixem cap resta del segle X.

Aquest tipus d'edificis, ja evolucionat, es conserva en gran part de la Catalunya Central, es tracta d'un tipus de mas amb una torre adosada o incorporada a l'edifici que ha de correspondre a una pervivència d'aquests alous amb torre de defensa, no obstant, ni els masos o torres estudiades ni els que coneixem, cap no correspon a un possible edifici del segle X.¹⁸

16. Bach, Antoni: *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1987. A través de la documentació referent a Freixe es comprova el canvi que sofrí la torre al llarg del temps.

17. Benet i Clarà, Albert: *Ibidem*, pp. 163-176.

18. Riu, Manuel, i Segret, Manuel: *Les «torres» o masies fortificades de la Vall de Lord, a Fortaleses, torres, guaites i castells de la Catalunya medieval*, «Acta Mediaevalia», annex 3, Barcelona, 1986, pp. 201-215. En aquest article s'estudien alguns d'aquests edificis fortificats que es caracteritzen per servir de vivenda, encara que fossin molt petits.

Les mates

En la documentació Alt Medieval es troba sovint el topònim *mata*. Els filòlegs consideren l'origen d'aquest topònim com un derivat d'un «conjunt de mates i arbustos», però aquesta definició en els topònims compostos sovint no concorda, i, com veurem, la major part se'ls hi escau la definició de *mota* «eminència de terra, natural o artificial» aprofitada per defensar-se, hi afegiríem, ja que en els segles que estudiem aquestes mates o motes que serveixen per donar nom a un lloc, es degueren aprofitar per a la defensa, fins i tot, algunes, al final, es convertiren en veritables castells. Joan Coromines en el DECLC, dedica varies pàgines a l'origen d'aquests dos mots. Respecte al segon la majoria dels exemples corresponen a situacions i accions bèl·liques. Com que les primeres referències del mot *mota* no són anteriors al segle XIII, mentre que les de *matas* són molt antigues, ja que n'apareixen en el segle IX, creuríem que inicialment *mata* tindria les dues accepcions i a partir del segle XIII la orogràfica-defensiva evolucionà a *mota*. Només així es poden entendre alguns dels topònims compostos de *mata* com *Matta de Federico*, *Matadarcus*, *Mataboraria*, *Mata de castro Miralias*, *Matellam de Gomesindo*, *Mata de Pera*, per no citar-ne més que les documentades en els segles IX-X. De cap manera aquests topònims poden derivar d'un «conjunt de mates i arbustos». L'exemple més clar es troba en la *Mata de castro Miralias*, ja que correspon a la donació que l'any 974 féu el comte Gausfred de Roselló al monestir de Sant Pere de Rodes del castell de Miralles amb la seva *mata* (*ipsum castrum quod dicunt Miralias simul cum ipsa ecclesia Sancti Petri qui ibidem est et cum ipsa mata de iam dicto castro Miralias*). Per tant, encara que no dubtem que en el segle X coexistien les dues accepcions del mot *mata*, creiem que la major part de les referències recollides corresponen a l'accepció de *mota* en l'aspecte orogràfico-bèl·lic, per la qual cosa les hem incorporat en aquest treball ja que també eren un element important de la defensa.

Les domus

Existí un tipus de fortalesa que sovint passa desapercibuda pel fet que normalment se l'anomena *domus* i només de tant en tant s'aclareix que es tracta d'una fortalesa. Aquest tipus de fortalesa es caracteritza perquè la casa i l'alou del seu voltant tenien

un tracte especial amb el senyor del castell, i les famílies que les habitaven exercien funcions militars. Aquest tipus d'edificacions i les seves famílies han estat especialment estudiades en la comarca de l'Osona on es comprova que no fan aparició fins al segle XII, encara que les famílies es puguin documentar en el segle anterior,¹⁹ per la qual cosa no n'hem pogut documentar cap en el segle X, encara que en algun cas les torres de defensa de masos poguessin esdevenir posteriorment en *domus*, però aquesta transformació encara no s'ha pogut concretar en cap cas.

19. *Catalunya Romànica II Osona I*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1984, pp. 61 i 64-68.